

А. Ю. Скрипник

доктор історичних наук, доцент,
викладач суспільних дисциплін,
Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний
соціально-економічний коледж
(м. Кам'янець-Подільський, Україна), skranat@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3812-918X>

ВИКОРИСТАННЯ АРМІЇ В УГАМУВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ВИСТУПІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 20-х — 60-х рр. XIX ст.

У статті показані методи і прийоми використання російським самодержавством частин регулярних військ як інструменту силового впливу на населення регіону з метою придушення соціальних рухів та відвертого економічного грабунку.

Абсолютно-монархічна, деспотично-мілітарна форма правління, яка визначала усі сфери життя імперії Романових впродовж XVIII — першої половини XIX ст., з другої половини XIX ст. стала повільно і поступово трансформуватися у більш гнучку державницьку систему. Реформи торкнулися майже усіх сфер життя, в тому числі й збройних сил. Втім, стратегічне бачення армії як інструменту насильства залишилося. Саме вона продовжувала бути надійним і дієвим знаряддям пригнічення населення імперії та вірною опорою самодержавства на українських землях. Факт існування протиріч між владними інституціями та населенням періодично призводив до локальних актів громадянської непокорі, які спочатку мали суто економічні причини, а згодом з'явилися й політичні ознаки. Завданням дослідження стало висвітлення практичного досвіду застосування військових підрозділів та виконання ними поліцейських функцій у справі придушення виступів населення, а також планування військовим керівництвом превентивних заходів щодо їх запобігання напередодні буржуазних реформ у середині XIX ст. Обрана мета розвідки дозволяє поділити окреслений хронологічний період на дві частини: перший — це миколаївсько-кріпосницький; другий — час напередодні здійснення реформ (кінець 50-х — початок 60-х рр.). Обраний поділ дає можливість показати спільне та відмінне у засадах внутрішньої політики двох російських імператорів, а також бачення вищим військовим та адміністративним керівництвом використання армії у здійсненні державної фінансової політики на місцях.

У роботі використано метод систематизації, який допоміг упорядкувати інформацію, подати матеріал у логічній послідовності, детально проаналізувавши досліджувані події та явища. Структурно-системний метод дозволив

виділити об'єкт дослідження та вивчити його в межах раціонального пізнання, уникаючи тенденційності інтерпретації емпіричного матеріалу (законодавчі акти, нормативні документи губернських органів влади, спогади учасників, статистичні відомості). Метод діалектичного вивчення історичного процесу дав змогу розглянути визначену проблематику в розвитку і суперечностях. Зважаючи на потребу розкриття властивостей і виявів досліджуваного процесу як історичної реальності й для визначення ролі окремих представників військового командування, регіональної й губернської адміністрації, місцевого управлінського апарату в суспільних зрушеннях, використано біографічний та історико-генетичний методи. Залучення ретроспективного методу дало змогу абстрагуватися від сьогодення та поступово вникнути в реалії життя Правобережжя окресленого періоду, визначити його особливості й закономірності розвитку.

Сам факт російської військової присутності у Правобережній Україні та Царстві Польському передбачав не тільки можливість участі військ у зовнішніх збройних конфліктах, а й вірогідне їх використання для придушення виступів у регіонах. Досвід придушення трьох польських патріотичних повстань показав, що існує певна гіпотетична вірогідність об'єднання українського і польського визвольних рухів проти московських загарбників, тому угамування селянських виступів у самому зародку було важливим елементом політики імперії в регіоні. Насильницьке втручання у суспільне середовище краю, і як наслідок — утворення на початку XIX ст. великого соціального трикутника — призвело до змін у структурі суспільства, а українське селянство і частина мешканців міст та містечок стали об'єктами жорсткої експлуатації з боку панівних верств за підтримки російської армії.

Ключові слова: російська імператорська армія, Правобережна Україна, губернська адміністрація, протестні селянські виступи, економічний тиск.

A. Yu. Skrypnyk

Doctor of Sciences in History, Associate Professor,

Head of the Chair of Information Activity,

Record Management and Fundamental Disciplines,

Podilsky Special Educational-Rehabilitational Social-Economic College

(Kamianets-Podilsky, Ukraine), skranat@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3812-918X>

ARMY PARTICIPATION IN SUPPRESSION OF SOCIAL UPRISINGS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1820-1860

Abstract

The paper considers methods and tools the Russian autocracy stuck to while using the regular army as an instrument to suppress social uprisings in the region, to restrain social movements and to maintain the obvious economic pillage.

The form of absolute monarchy as well as its despotic military style defined all the spheres of life in the Romanov's Empire during the 18th — early 19th cent. Since late 19th cent., it began gradual transformation into a more flexible state system. The reforms affected all spheres of life, among them was the army. Though, the deep-rooted perception of the army as an instrument of oppression remained. It went on being a reliable and effective tool to oppress the population of the Empire and a loyal support of the autocracy in Ukraine. Contradictions between the powerful institutions and the population from time to time resulted in the local acts of civil disobedience which originally had economic reasons and later acquired political features. The objective of the present study is the analysis of the practice of the military units participation in suppression of civil uprisings and performing the police functions as well as the prevention means planned by the military authorities before the middle 19th century's bourgeois reforms too place. The scope of the research makes it possible to divide the chosen chronological period into two parts: the first is of Mykola's rule and serfdom, the second deals with the time before the reforms (late 1850-ies — early 1860-ies). The division enables to demonstrate what is common and what is different in the interior policies of the two Emperors and the way the highest military and administrative authorities used the army to implement the state fiscal policies in the provinces.

The method of systematization was applied for arranging the information in the logical order and to give a detailed analysis of the events and phenomena. Structural-systemic method enabled singling out of the research object and its study following the unbiased interpretation of the empirical material (laws, normative documents of provincial authorities, the participants' memoirs, statistical data). Method of dialectical investigation of historical process made it possible to view the problems in question in their development and contradictions. The necessity to reveal the features of the analyzed process as historical reality and defining the role of some military authority representatives, regional and provincial administration, local governing bodies in social life required the application of historical-genetic and method of biography. The retrospective method facilitated abstraction from the present day and make a scholarly penetration into social realities of the Right Bank Ukraine during the indicated period, specifying its peculiarities and tendencies of development.

The fact of Russian military presence in the Right-Bank Ukraine and the Polish Kingdom presupposed not only the troops participation in external military conflicts but their possible use to suppress uprisings in the regions. The practice of suppression of the three Polish patriotic upheavals revealed the hypothetic possibility of the Ukrainian and Polish movements uniting against the Moscow invaders. Thus, to suppress the peasants' uprisings in their initial stage was an important element of the imperial policy in the region. Violent intrusion into the regional social life resulting into formation in the early 19th century of a big social triangle caused changes in the social structure. Ukrainian peasantry and partly town dwellers turned into objects of severe exploitation by the ruling classes supported by the Russian Army.

The Russian military forces of the early 19th century were formed mainly according to the principles of serfdom and practiced severe punishment and long terms of service. The Imperial Army was loyal to the crown and guaranteed its security. The soldiers considered the Ukrainian and Polish peasants to be strangers and enemies, their attempts to appeal to the law and restore their rights were treated as a riot or uprising. The Russian troops succeeded in taming the uprisings in 1861 and the Polish patriotic upheaval in 1863–1864. The key reasons of such state of things were the aggressive character of the Imperial Army and the status of occupants being preserved for dozens of years as a cornerstone of the Romanovs' Empire and its colonial nature in Ukraine.

Keywords: *Russian Imperial Army, Right-Bank Ukraine, provincial administration, peasants uprisings, economic pressure.*

Збройні сили завжди були і залишаються опорою й чинником безпеки у більшості держав світу. Втім, крім основного призначення, як то захист суверенітету і територіальної цілісності країни, історія знає багато прикладів, коли армія виконувала не притаманні їй функції, тобто використовувалася в якості каральної сили проти власних громадян. Будь-яка влада вважала військову силу одним з інструментів свого утвердження і не гребувала під час політичних криз, які часто ставали наслідком соціальних змін чи непопулярних реформ в економіці, послуговуватися нею в якості інструменту придушення громадянських виступів. Іноді військові вважали себе єдиною силою в державі, здатною “навести лад” і перебирали на себе усі повноваження. Однак їх правління, так звані “військові хунти”, часто закінчувалося соціально-економічним фіаско, з часом вони усвідомлювали свою некомпетентність та повертали владу цивільним. Окреслена проблема має багатовіковий історичний досвід, а тому наукове дослідження та об’єктивна оцінка причин, мотивації, повноважень та ефективності використання мілітарних частин усередині держави на прикладі Російської імперії, у визначені хронологічні періоди є актуальною і корисною в сучасних умовах.

Тематика конфліктів влади і суспільства за часів Російської імперії у ХІХ — на початку ХХ ст. перебуває у полі наукової уваги істориків упродовж довгого часу. Радянська історична наука розглядала її з суто революційно-політичної точки зору, роблячи акценти на деспотичній владі та пригнобленому селянстві і пролетарях. Відповідно, комуністичні догми і бачення проблеми не відзначаються актуальністю. Українську історіографію варто почати з нашого корифея М. Грушевського. У своїх працях, зачіпаючи аспект стосунків польської шляхти, російської влади та українців, він писав: “Польський пан під захистом російської армії й поліції мав ще більшу владу над українським селянством ніж у

XVIII ст.”¹. Учений мав на увазі політичний союз, у якому російська влада завжди приходила на допомогу шляхті для придушення виступів з використанням військових.

На сучасному етапі, пояснюючи причини використання сили з боку самодержавства, історики звертають увагу на реалії кріпосницького ладу за часів миколаївської мілітарної системи та на економічні й соціальні протиріччя, викликані реформами середини XIX ст.

Науковий співробітник Інституту історії України В. Молчанов, досліджуючи соціально-правове становище сільського населення України в першій половині XIX ст., вважає, що воно “фактично було головною тягловою силою, завдяки експлуатації якої до державної скарбниці надходили кошти і виконувалися численні повинності”². Отже, втрата контролю над цією верствою населення могла спричинити серйозні наслідки, аж до ліквідації російської державної машини у регіоні.

В. Кундельський, досліджуючи політичне становище поляків у Правобережній Україні, наводить приклади виступів українського селянства проти місцевої пропольської влади та їх придушення за допомогою солдатів російської армії³. І. Довжук, висвітлюючи соціальні й економічні зрушення в українських губерніях з середини XIX ст., вважає, що повстання “продемонстрували поміщикам та царському урядові силу селян, козаків, військових поселенців у боротьбі за свої соціальні права”⁴.

Дослідник П. Токаленко описує роль армії Російської імперії у придушенні масових заворушень на початку XX ст. і надає детальний аналіз залучення військ до придушення революційних настроїв, відображає бюрократичні конфлікти на рівні міністерств щодо прерогативи виклику армійських підрозділів місцевою губернською владою, показує традиційність нецільового використання солдатів⁵.

---

¹ Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Київ; Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України Дніпросоюз, 1921. С. 476.

² Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2005. Вип. 10. С. 34–50.

³ Кундельський В. Економічний чинник в українсько-польських відносинах у Правобережній Україні наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці, 2014. Вип. 684–685. С. 93–97.

⁴ Довжук І. В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2015. Вип. 24. С. 24–37.

⁵ Tokarenko P. Revolutionary and counterrevolutionary events in the army of the Russian empire in the Southern of Ukraine in the years of the First Russian revolution // Військово-науковий вісник. Львів, 2020. Вип. 33. С. 29–46.

Розбудована впродовж десятиріч царем Миколою I мілітарна система охоплювала всі сфери життя в державі. Його бачення факту існування армії як базисного елементу самодержавства безпосередньо впливало на засади зовнішньої та внутрішньої політики. Імператор-кріпосник зробив все для того, щоб офіцерський корпус був далеким від політики; тривалі терміни служби солдатів (20–25 років) мали назавжди порвати усі зв'язки рекрута з його колишнім соціальним середовищем, а військова доктрина “постійного руху полків” [періодична передислокація з одного місця на інше. — *Авт.*] мала на меті запобігти зближенню військових з місцевим населенням⁶.

На анексованій Правобережній Україні у випадках дестабілізації ситуації в окремо взятому маєтку чи селі, військові частини використовувалися для вирішення поліцейських завдань, а самі дії солдатів щодо селян набули відверто окупаційного забарвлення. Польські поміщики викликали їх “для змушення селян відробляти панщину”, якщо останні виказували своє невдоволення чи повставали до протестів — то з метою “приведення селян до покори” і запобігання таким діям військові могли певний час дислокуватися і патрулювати населений пункт, щоб “припинити скупчення, плітки, чутки та непослух”⁷. Крім виступів поміщицьких і державних селян, повстання вибухали у військових поселеннях⁸. У 1823–1824 рр. уряд відповів на повстання указами, які дозволяли поміщикам засилати бунтівників без суду до Сибіру⁹.

Нерідко поміщики викликали військові команди для екзекуцій власних кріпаків з метою отримання несплачених податків — недоїмок. У таких випадках чималого значення набував економічний складник. Господар мав належним чином годувати й утримувати за власні кошти військовий підрозділ, що прибув на розташування. Законодавчо регламентувалося продовольче забезпечення солдатів і офіцерів під час таких відряджень. Державна рада Російської імперії за поданням волинського губернатора М. Бутовта-Андржейковича (1824–1828 рр.) своєю постановою

---

⁶ Скрипник А. Ю. Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч. 1. С. 31.

⁷ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX століття: зб. док. і мат-в. Київ: Наукова думка, 1978. С. 307; 376.

⁸ Цубенко В. Л. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836–1857) // Історичний архів. Наукові студії. 2011. Вип. 6. С. 58–62.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 457 (1846). Спр. 280. Арк. 191.

вою у листопаді 1825 р. визначила видачу харчових порцій за нормами “Камер-колезького регламенту” та грошове утримання у розмірі 5 копійок унтер-офіцерам і 3 копійок рядовим на день від землевласників¹⁰. Перебування військової команди у відрядженні було вигідним для армії з точки зору економії коштів; солдати отримували можливість відпочити від муштри та ненависних казарм, а офіцери подалі від начальства могли випити зайве та позалицятися до місцевих красунь. Поміщики, своєю чергою, вирішували власні фінансові проблеми, отримували захист свого майна, особисту безпеку та шляхетне товариство.

За законодавством імперії, бунт і виступи селян кваліфікувалися владою як внутрішньополітичні події. У справі здійснення необхідних заходів щодо встановлення “порядку та спокою” усі питання забезпечення військовослужбовців перебували на контролі полкових чи батальйонних скарбників. Вони виставляли землевласнику рахунок за послуги армії. Єдине, за що сплачували поміщики безпосередньо офіцерам, — це за швидке [екстрене. — *Авт.*] пересування команди з місць дислокації на місце подій з використанням поштових чи обивательських коней¹¹.

З середини 30-х рр. XIX ст., за спільним поданням міністерства фінансів і внутрішніх справ, Микола I дозволив, з відома губернаторів, застосовувати військові команди для екзекуції державних селян, “через впертість і непоступливість у сплаті податків”. Поступово склалася чітка бюрократична система. Спочатку губернські Казенні палати надавали до повітових казначейств відомості про суми недоїмок по земському збору, а ті ставили до відома гродські (міські) і земські поліції. Завданням поліційних чиновників було впродовж двох тижнів ліквідувати заборгованості. “Якщо недоїмки й оклади земського збору не надійдуть до казначейств хоча б половиною суми, то це буде розглянуто як незадовільна робота чинів поліції, які будуть позбавлені посад,” — ішлося в наказах губернаторів¹².

Відомо, що податкове навантаження у вигляді податків та повинностей несло на своїх плечах саме селянство. Статистичні дані того часу свідчили про те, що у Європі поземельний податок становив від 9 до 22% чистого прибутку господаря, а землероби у Російській імперії сплачували

---

¹⁰ Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Санкт-Петербург: В тип. II отд. соб. Е.И.В. канц. 1874. С. 139–142.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Т. 9, отд. 2. № 7456. С. 68–69.

¹² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9477. Арк. 14.

на 35% більше за європейців¹³. Такий тягар став причиною хронічних недоїмок, вибивання яких вказувало на недосконалу податкову політику та колоніально-насильницьке ставлення до власних підданих. Це був шлях, який поступово вів до глибокої соціально-економічної кризи та зубожіння населення. Подільський цивільний губернатор Г. Лошкар'єв (1833–1834) у звіті до царя зазначав: “Недоїмка постійно збільшується і не може бути ліквідована лише силовими стягненнями, тому що використання примусових заходів призведе до остаточного розорення населення”¹⁴.

Починаючи з кінця 20-х — початку 30-х рр. XIX ст. земські збори не лише не зменшилися, а й мали тенденцію до зростання. Наприклад, у Київській губернії недоїмки наприкінці року складали 96 056 руб. 67 коп., за окладами за першу половину року заборгованість вираховувалася у 11 650 руб. 63 коп., а за другу — 166 454 руб. 79 коп., всього 274 164 руб. 10 коп. сріблом¹⁵. У Подільській губернії на 1824 р. заборгованість за останні роки складала біля 300 тис. руб., а вдалося зібрати лише 259 тис.¹⁶

Саме за підтримки армії до активних і енергійних дій вдавалися поліція й міські думи: описувалося майно міщан, продавалася з торгів власність поміщиків і євреїв. Для вибивання заборгованих податків з поміщицьких маєтків часто залучалися офіцери сусідніх військових частин. Разом з поліційними чинами вони навідувалися до господаря і через шляхетне спілкування за кавою чи келихом вина отримували благородне зобов'язання ліквідувати борги, добре усвідомлюючи, що більша частина цих ресурсів піде на утримання їх підрозділів¹⁷.

У вищих фінансових і силових установах імперії розуміли, що такими заходами армія сама собі здобуває засоби для існування. Утворилося замкнуте коло: населенню Правобережної України примусово нав'язали утримання величезного військового контингенту, а у разі недостатнього фінансування і забезпечення сама армія “вбивала” з мешканців краю все необхідне, придушуючи будь-який спротив.

На практиці це виглядало приблизно так. За умови грамотного командування офіцерів своїми підлеглими, порівняно не чисельна команда солдатів могла оточити, відтіснити чи ізолювати досить велике скупчення

---

¹³ Молчанов В. Б. Зазнач. твір. С. 39.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 67. Спр. 34. Арк. 293–294.

¹⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 9477. Арк. 30.

¹⁶ Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII — середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. С. 115.

¹⁷ Державний архів Вінницької області. Ф. Д-701. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–6.

людей, одночасно виявляючи заколотників та активістів¹⁸. Отримавши інформацію від сільських старост чи чиновників про кількість протестувальників, військові формували команди, виходячи з розрахунку приблизно 1 солдат на 10 селян. Наприклад, для втихомирення соціальних виступів у подільських селах Стара Гута, Глембівці, Ольховець у 1818–1820 рр. направили рівно три роти солдат, які й здійснили масові екзекуції та арешти ватажків¹⁹. Як правило, у таких випадках холодна і вогнепальна зброя використовувалася тільки в якості пасивного інструменту в руках солдатів. Піхотинці рушницями відтісняли і штовхали натовп, а кавалерія холодну зброю використовувала для легких ударів, тримаючи її виключно у піхвах, водночас активно використовуючи нагайки²⁰.

Невдовзі до Петербурга стали надходити втішні відомості від губернаторів. Введені й тимчасово розквартировані у селах військові підрозділи викликали в мешканців неабиякий страх, а регулярні екзекуції активістів прискорили сплату податків. Тому губернаторам і начальникам поліцій не тільки рекомендувалося, а й наказувалося використовувати військову силу для вирішення подібних завдань²¹.

Військово-політичні зміни, а саме смерть кріпосника Миколи I, сходження на престол його сина Олександра II, поразка Російської імперії у Східній (Кримській) війні, та, нарешті, скасування кріпацтва у 1861 р. майже кардинально змінили ставлення держави до проявів невдоволення своїх підданих. У історичній перспективі “миколаївський імперіалізм” мав зазнати краху, враховуючи економічне провалля між кріпосницькою Росією та передовими країнами Європи з їх високоефективною економікою. Власне, це і підтвердила поразка під Севастополем, що стала останнім цвяхом у домовину економіки кріпосницької Росії. Вона не тільки продемонструвала економічну відсталість імперії, але й чітко окреслила втрату нею позицій на міжнародній арені. А це було набагато серйознішим за економічні негаразди.

Деморалізована армія дещо розгубила свою силу та авторитет, і тимчасово перестала бути міцною опорою царизму при вирішенні найважливіших завдань зовнішньої і внутрішньої політики. Внаслідок цього під загрозою опинилася державна могутність Російської імперії, її міжнародний престиж і, нарешті, сама система державного управління. Для

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 5191. Арк. 3, 6, 9–13.

¹⁹ Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Радянська школа, 1958. С. 95–97.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 422. Оп. 457 (1846). Спр. 280. Арк. 16.

²¹ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 11, отд. 1. № 8813. С. 82.

подолання цих кризових явищ необхідно було реорганізувати армію, переозброїти її й побудувати найсучасніші шляхи сполучення у вигляді залізниць для її передислокації. Однак на заваді стояла юридична залежність селянства від поміщиків, яку необхідно було якнайшвидше ліквідувати, та відсутність промисловості з вільнонайманими робітниками. Зрештою, все це і вирішило долю кріпосного права в Росії. Уряд більше не міг прислухатися до вимог поміщиків щодо збереження кріпацтва і став на шлях його скасування²².

Часткова зміна суспільного ладу в державі несла в собі небезпеку нових селянських виступів, особливо в аграрних регіонах імперії. Готуючись до наслідків, тодішній генерал-губернатор Правобережної України І. Васильчиков наказав у 1859 р. усі підрозділи Міністерства внутрішніх справ (МВС) об'єднати у загальні губернські управління з канцеляріями під головуванням губернаторів, а судові повноваження магістратів переходили до повітових судів. Наприкінці 1860 р. було об'єднано міську (городську) і земську поліцію в єдину структурну формацію з централізованим підпорядкуванням²³.

Посилення і реструктуризація поліції стали кроком у відповідь на небажання шляхти Київського генерал-губернаторства у грудні 1857 р. — січні 1858 р. створювати дворянські комітети та надсилати адрес царю. У повітах відбувалося щось схоже на відкритий виступ проти влади, шляхтичі збирали надзвичайні збори і висловлювали своє невдоволення реформою. Утім, все це тільки підштовхувало керівництво краю до більш рішучих дій із забезпечення порядку²⁴.

Російська імператорська армія наприкінці 1850-х рр. була далеко не в найкращому стані. Вона була морально послаблена поразкою у Східній (Кримській) війні та великими втратами особового складу в бойових частинах, перебувала на стадії майже тотального скорочення чисельності полків і батальйонів, очікувала реформування системи управління та надходження нових видів озброєння²⁵.

Однак існували так звані місцеві [резервні. — *Авт.*] війська та Корпус внутрішньої сторожі, які безпосередньо не брали участі у бойових діях на Півдні і весь час залишалися в тилових районах імперії. У губернських

---

²² *Реснт О. П.* До проблеми скасування кріпосного права в 1861 році // Краєзнавство. 2011. № 1. С. 24.

²³ Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3328. Арк. 121–123.

²⁴ *Скрипник А. Ю.* Державні установи Подільської губернії (1793–1914 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2012. 228 с.

²⁵ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 846. Оп. 9. Д. 3688. Л. 1–4.

містах їхня кількість не зазнала змін та була достатньою на випадок реагування на масові виступи, захист органів влади та підтримання громадського порядку. У кожному з губернських центрів дислокувався гарнізонний батальйон: у Києві кількістю 1500 вояків; у Житомирі — 1000; у Кам'янці-Подільському — 1850²⁶. Крім них, караульну службу з охорони важливих об'єктів та будівель несли батальйони регулярних полків, які розташовувалися у містах чи неподалік від них. Їх кількість нараховувала біля 1000 військовослужбовців у кожному²⁷. На посилення піхотних частин, за наказом військового міністра, з Дону направлялися чотири козачих полки, з яких два мали прибути на початку травня 1861 р. до Києва і Житомира²⁸. Аналізуючи суспільні настрої в імперії та поширення чуток про скасування кріпацтва, у своєму звіті царю Олександрю II за 1857 р. шеф жандармів зазначав, що “спокій в Росії буде залежати від правильного та раціонального розташування військ”²⁹.

Якщо в губернських і повітових містах війська стояли компактно і мали можливість організувати спротив, то нечисленні підрозділи, що перебували у повітах, могли стати об'єктами нападу селян. У жовтні 1860 р. генерал-ад'ютант Глінка подав до Військового міністерства спеціальну секретну записку “Про квартирне розташування армії щодо майбутнього вирішення селянського питання”. Він уважав необхідним швидко змінити квартирну дислокацію військ, щоб вони не були захоплені зненацька на випадок заворушень, а також запропонував віддати наказ командирам полків негайно об'єднати усі дрібні підрозділи³⁰.

Роздмухуючи військову істерію, 7 грудня 1860 р. намісник у Царстві Польському та головнокомандувач 1-ї армії князь М. Горчаков подав доповідну записку Олександрю II, у якій йшлося про можливість нових заворушень в Угорщині та Польщі. Генерал пропонував підсилити російську армію у так званому “польському виступі” і перевести на воєнний стан губернії Царства Польського, Литви, Поділля, Волинь та Бессарабію³¹. Наприкінці грудня 1860 р. у надрах Військового міністерства

²⁶ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 35, отд. 3. Приложения. Штаты и табели. к закону № 35493. С. 67–70.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 792а. Спр. 215. Арк. 4; 7–9.

²⁸ РГВИА. Ф. 38. Оп. 18 (272). Св. 651. Д. 175, ч. 1. Л. 25–26.

²⁹ Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е. Москва: Просвещение. 1968. С. 82.

³⁰ РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 178. Л. 5–6.

³¹ Яновський М. Сироти Речі Посполитої. Від станового суспільства до сучасних націй 1795–1918 // Польща — нарис історії / [за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича]. Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава, 2015. С. 193–225.

з'явилася спеціальна записка генерал-квартирмейстера генерал-ад'ютанта Лівена “Про забезпечення військами заходів для придушення селянських заворушень”, у якій він аналізував існуючу дислокацію військ з точки зору необхідності придушення селянських виступів. Детально розглянувши питання, генерал приходив до висновку, що теперішнє розташування військ дає можливість ефективно вгамовувати такі події. Більше того, він вважав, що “Передислокації чи переміщення великих мас військ та позапланові збори безтерміново-відпускних солдат з метою попередження будь-яких заворушень робити не потрібно, а достатньо залишати на місцях їх теперішнього перебування”³². Така мілітарна формація мала стати надійним захистом і гарантувати належне проведення пов'язаних з селянською реформою заходів та уникнути несподіванок.

Беручи до уваги попередній досвід виголошення на місцях маніфестів державного значення, російські можновладці найбільше побоювалися вільного потракування змісту цих документів серед народних мас, що могло спровокувати невідворотні соціальні виступи та невдоволення. У рапортах губернських чиновників йшлося: “Оголошення Височайшого Маніфесту про звільнення селян від кріпосної залежності, викликали [...] досить серйозні непорозуміння. Безлади базувалися на невірному тлумаченні «Положення 19 лютого», і вимагали «угамувань» військовою силою”³³.

За документами Департаменту Генерального штабу та рапортів до Військового міністерства командирів частин і з'єднань, а також чиновників місцевих адміністрацій, можна зробити однозначний висновок: регулярні війська активно використовувалися для придушення селянських виступів. “Значна їх частина перебувала в безперервному русі, переходячи для ексекуції з одних населених пунктів до інших. Часто той чи той підрозділ садили на обивательські підводи й направляли по повіту відповідно до встановленого земським справником маршруту. Тілесні покарання при цьому отримували масове поширення”³⁴. У вересні 1861 р. до армійських полків надходить затверджена царем “Настанова військовим частинам і командирам, призначеним для ексекуційного заняття міст, містечок і сіл у Західних губерніях”, у якій регламентувався порядок формування каральних команд, їх кількість та функції; способи транс-

---

³² РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 175, ч. 1. Л. 20.

³³ Держархів Вінницької області. Ф. Д-473. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 11–13.

³⁴ *Зайончковский П. А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. Москва: МГУ. 1958. С. 65–66; 78.

портування і пересування; порядок розквартирування та повноваження щодо методів і способів покарань місцевого населення³⁵.

На території Київського генерал-губернаторства заворушення тривали в усіх трьох губерніях без виключення. Каральним військовим командам доводилося угамовувати селян, використовуючи силові методи. Так 29 квітня 1861 р. у с. Кустовець Вінницького повіту Подільської губернії спалахнули виступи селян, які за рапортом губернатора “Виникли через помилкове тлумачення Положення, зроблене відставним рядовим Полтавського піхотного полку Жаліним. Селяни відмовилися від виконання повинностей, крім панщини один день на тиждень. Заворушення поширились на сусідні селища. З метою запобігання зла з самого початку, після невдалих вмовлянь справника, до маєтку Кустовець відправився флігель-ад’ютант барон Корф, і одразу ж викликав військову команду”³⁶.

До акцій були залучені майже всі роди військ, особливо “ефективно” діяла легка кавалерія — драгунські, гусарські та козачі полки. Наприклад, активну участь у придушенні виступів на території Київської губернії брали Литовський і Волинський уланські полки разом з Донським козачим № 37 полком. У взаємодії з піхотними командами кавалеристи вгамовували селян у Канівському, Черкаському, Чигиринському, Звенигородському та Таращанському повітах³⁷.

У серпні 1861 р., за поданням Міністерства юстиції, у західних губерніях імперії були запровадженні Тимчасові поліцейські суди. Цей орган став зв’язною ланкою між місцевою поліцією та військовими частинами. Відповідно до букви нового закону, у випадках відкритого спротиву, чиновники у ранзі повітових справників чи городничих отримали право викликати військові команди без відома і дозволу губернаторів. На місцях інцидентів оперативне керівництво ними здійснював саме поліційний чин. Законом регламентувався порядок вербального звернення до юрби, а у разі непокори — порядок використання зброї³⁸. Завдяки тільки таким радикальним заходам на осінь 1861 р. владі вдалося стабілізувати ситуацію і взяти майже під повний контроль суспільно-економічне життя у краї.

Наступним етапом царської політики з реформування імперії за допомогою армійських багнетів стало створення інституту мирових посе-

³⁵ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, отд. 2. № 37388. С. 266–273.

³⁶ Валк С. Н. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861–1862). Москва–Ленинград: АН СРСР. 1950. С. 26.

³⁷ РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Д. 175, ч. 6. Л. 149–150, 163–165.

³⁸ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, отд. 2. № 37348. С. 236–238.

редників та запровадження “Статутних грамот” на місцях³⁹. Однак ці процеси також наштовхнулися на недовіру та спротив селян. Була поширеною практика відмови селян підписувати “Статутні грамоти” і переходити у стан тимчасовозобов’язаних селян⁴⁰. Відповідно до закону, вони мали обирати сільських посадових осіб, а саме старост та волосних старшин, кандидатури яких часто нав’язувалися повітовою владою. Для прискорення процедури виборів вкотре доводилося використовувати військову силу. До прикладу, в селі Крушанівці Новоушицького повіту Подільської губернії так звані “вибори” членів сільського правління відбувалися у присутності двох рот Севського піхотного полку⁴¹. 12 травня 1861 р. заворушення виникли в маєтках Вінницького, Ольгопільського, Ямпільського і Брацлавського повітів. В с. Тиманівці Ямпільського повіту селяни вчинили спротив військовій команді, легко поранили двох солдатів, а з третього зірвали медалі. Зроблено розпорядження про впровадження на місці військово-судової комісії⁴². Подібним чином тривав процес підписання “Статутних грамот” майже у половині сіл Правобережної України. За підрахунками П. Зайончковського на 1 січня 1863 р. частка селян, які підписали грамоти, складала: у Київській губернії 61,27%, у Подільській 56,51% і найменше у Волинській — 45,3%⁴³.

Після закінчення буремного 1861 р. процес прискорення державного реформування та втілення нових законів і положень продовжував перебувати не тільки під контролем місцевої адміністративної влади, а й під прискіпливою увагою військових, які фактично перебували у стані перманентної готовності. Дійшло до того, що виконання графіків запланованих військових навчань, табірних зборів та бойової підготовки прямо залежав від успіху реформ у тій чи тій губернії. Навесні 1862 р. міністр внутрішніх справ імперії П. Валуєв нагадував губернаторам про підтримання постійного контакту з командирами розташованих на їх території частин з метою ефективної взаємодії, і повідомляв, що у разі виникнення небезпеки ті мають полишати усі свої справи та йти на допомогу⁴⁴. Безумовно, такі обіцянки вселяли в “господарів губерній” більше впевненості та відчуття підтримки з боку надгубернських бюрократичних та силових структур. Поступово складалася і міцнішала взаємодія між

---

³⁹ Там же. Т. 36, отд. 1. № 36664. С. 307–340.

⁴⁰ Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. С. 254.

⁴¹ РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 653. Д. 175, ч. 4. Л. 171–172.

⁴² Валк С. Н. Указ. соч. С. 31.

⁴³ Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России... С. 198–200.

⁴⁴ РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 653. Д. 175, ч. 5. Л. 177–178.

цивільним начальством та командирами військових частин на місцях. Розуміння важливості виконання завдань з охорони й збереження державного ладу в період реформ нарешті взяли гору над старими бюрократичними чварами щодо проблем забезпечення дровами, фуражем і продовольством військових та розподіл повноважень.

У процесі інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на початку XIX ст. поступово змінювалися політичні, економічні та соціальні реалії краю. Як і в будь-якій державі того часу з абсолютною формою правління, майже безправні українські соціальні прошарки відчували на собі потужний гніт польських землевласників. Останні користувалися широкою підтримкою російських силових відомств, покликаних захищати їхні інтереси, незважаючи на різну ментальність, світогляд та релігійні переконання. Коли йшлося про безпеку власного майна та державного ладу, на перший план виходила класова солідарність.

Кріпосницький принцип комплектування, жорстокі покарання та тривалі терміни служби солдатів у збройних силах Російської імперії першої половини XIX ст. були своєрідними гарантами безвідмовності армії та її відданості престолу. В очах солдатів українське і польське селянство виглядало як чужий і ворожий прошарок, їхні спроби шукати правду та відстоювати свої права сприймалися як колективний непослух чи бунт. Подібні настрої були настільки сильними і стійкими, що, незважаючи на початок глибоких внутрішньоструктурних військових реформ у середині XIX ст., російське військо залишилося вірним цареві та успішно впоралося з угамуванням виступів у 1861 році та польським патріотичним повстанням 1863–1864 рр. Головними причинами цього були: наступальна, агресивна сутність імператорської армії та статус окупантів, який зберігався упродовж довгих десятиріч як засадничий принцип колонізаторської сутності імперії Романових на українських землях.

REFERENCES

1. Dovzhuk, I. V. (2015). Sotsial'no-ekonomichni zminy v Naddnyprians'kij Ukraini u seredyni XIX st. *Problemy istorii Ukraini XIX — počatku XX st.*, (24), 24–37. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. S. (1921). *Iliustrovana Istoriia Ukrainy*. Kyiv; Vienna. [in Ukrainian].
3. Hurzhii, I. (1958). *Borot'ba selian i robotnykiv Ukrainy proty feodal'no-kriposnyts'koho hnitu (z 80-kh rokiv XVIII st. do 1861 r.)*. Kyiv: Radians'ka shkola. [in Ukrainian].
4. Hurzhii, O. I., & Orlyk, V. M. (2011). *Opodatkuvannia sil's'koho naseleння Ukrainy (XVIII — seredyna XIX st.)*. Cherkasy: Ant. [in Ukrainian].
5. Janowski, M. (2015). Syroty Rechi Pospolytoi. Vid stanovoho suspil'stva do suchasnykh natsij 1795–1918. In . In W. Mędrzecki, & J. Bracisiewicz (Eds.) & I. Svarnyk

(Trans.), *Pol'scha – narys istorii [Polska — zarys dziejów]* (pp. 193–225). Warszawa. [in Ukrainian].

6. Kundelskyi, V. (2014). Ekonomichnyj chynnyk v ukrains'ko-pol'skykh vidnosynakh u Pravoberezhnij Ukraini naprykintsi XVIII — v pershij polovyni XIX st. *Naykovyi visnuk Chernivetskogo Natsionalnogo universytetu: Istoriya. Politichni nauky. Mijnarodni vidnosunu*, (684–685), 93–97. [in Ukrainian].

7. Molchanov, V. B. (2005). Sotsial'no-pravove stanovysche sil'skoho naselennia Ukrainy u pershij polovyni XIX st. (do 1861 r.). *Problemy istorii Ukraïni XIX — počatku XX st.*, (10), 34–50. [in Ukrainian].

8. Reient, O. P. (2011). Do problemy skasuvannia kriposnogo prava v 1861 rotsi. *Kraieznavstvo. I*, 22–35. [in Ukrainian].

9. Skrypnyk, A. Yu. (2012). *Derzhavni ustanovy Podil's'koi hubernii (1793–1914 rr.)*. Kamianets-Podilsky. [in Ukrainian].

10. Skrypnyk, A. Yu. (2014). Osoblyvosti kvartyruvannia rosijs'kykh vijs'k na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij polovyni XIX st. *Naukovì zapiski Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogičnogo universitetu im. Volodimira Gnatūka. Seriâ Istorîâ*, (2, ch. 1), 30–36. [in Ukrainian].

11. Tokarenko, P. (2020). Revolutionary and counterrevolutionary events in the army of the Russian empire in the Southern of Ukraine in the years of the First Russian revolution. *Vijs'kovo-naukovij visnik*, (33), 29–46. [in English].

12. Tsubenko, V. L. (2011). Ohliad istorii vijs'kovoho poselennia kavalerii na terytorii Kyivs'koi i Podil's'koi hubernij (1836–1857). *Istoričnij arhiv. Naukovì studii*, (6), 58–62. [in Ukrainian].

13. Valk, S. N. (1950). *Otmena krepostnogo prava. Doklady ministriv vnutrennih del o provedenii krest'yanskoj reformy (1861–1862)*. Moscow; Leningrad. [in Russian].

14. Zaionchkovskii, P. A. (1958). *Provedenie v zhizn' krest'yanskoj reformy 1861 g.* Moscow. [in Russian].

15. Zaionchkovskii, P. A. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii* (3th ed.). Moscow. [in Russian].